

СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ ХУЛІГАНСТВА ФУТБОЛЬНИМИ ВБОЛІВАЛЬНИКАМИ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНУ

WAYS OF COMMITTING HOOLIGANISM BY FOOTBALL FANS AS AN ELEMENT OF THE FORENSIC CHARACTERIZATION OF THE CRIME

Верлос Н.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Пирожкова Ю.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізький національний університет

Мельковський О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізький національний університет

Дослідження присвячено криміналістичному аналізу способів вчинення хуліганства футболістами-болівальниками, а також у ньому здійснюється спроба визначення їх поняття, структури, здійснення класифікації та видової диференціації. До способів, за допомогою яких здійснюється «футбольне хуліганство», відносять: форми словесного та фізичного насильства; кидання ракет у гравців, офіційних осіб матчу, клубу та інших уболівальників; вандалізм щодо клубної та приватної власності; кулачні бої, бійки з використанням ніг, а також бійки із застосуванням зброї (холодної та/або вогнепальної), наприклад, ножів і навіть пістолетів.

На підставі ґрунтовного аналізу пропонується «футбольних хуліганів» поділяти на: «організованих футболістських хуліганів» та «ризикованих футболістських болівальників». На цій підставі (за особою злочинця) і способи вчинення ними злочинів також пропонується розрізняти. А саме: «організовані футболістські хулігани» мають високий ступінь суспільної організації, а спосіб вчинення ними злочину характеризується повною структурою (організація (готування), вчинення, приховування), а «ризиковані болівальники» зазвичай діють спонтанно, а тому спосіб вчинення ними злочину іноді не передбачає готування та приховування. Дослідження способів вчинення хуліганства «ризикованими болівальниками» дозволило дійти висновку, що вони також можуть застосовувати словесні образи, влаштовувати акти вандалізму, а також умисно заподіювати тілесні ушкодження та ін.

Встановлено, що повна структура способу вчинення футболістського хуліганства складається з трьох елементів: способів організації (готування), способів вчинення та способів приховування злочину. Повна структура способу вчинення хуліганства футболістськими болівальниками притаманна тільки «організованим футболістським хуліганам», які входять до рухів «ультрас», «хулз», «barra brava» «кибици» та ін., які беруть активну участь у бійках з представниками правоохоронних органів або між болівальниками різних команд. В процесі організації вони можуть готувати запальні суміші або піротехнічні засоби, озброюватись вогнепальною та/або холодною зброєю, готувати спеціальні предмети для нанесення тілесних ушкоджень тощо.

Доведено, що переважно футболістські хулігани здійснюють правопорушення демонстративно, перебуваючи в полоні сильних емоцій (позитивних/негативних), а тому дуже часто не переймаються способами приховування злочину. Але «організовані футболістські хулігани» готувались до вчинення злочину заздалегідь, тому можуть використовувати традиційні способи приховування злочину.

Також пропонується способи вчинення хуліганства футболістськими болівальниками умовно можна диференціювати на: 1) демонстративно-зневажливі (циничні рухи тіла у поєднанні з нецензурною лайкою, оголення різних частин тіла, демонстрація плакатів, банерів з образливими слоганами, створення штучного шуму, що призводить до зриву футболістського матчу та ін.); 2) агресивно-силові (псування або пошкодження майна, використання піротехнічних виробів (ракет, флайерів), використання вогневої або холодної зброї чи спеціальних засобів для нанесення тілесних ушкоджень іншим болівальникам чи опорі представникам правоохоронних органів та ін.).

Ключові слова: футболістські хулігани, ризиковані футболістські болівальники, способи вчинення хуліганства футболістськими болівальниками.

The study is devoted to the forensic analysis of the ways in which football fans commit hooliganism, and it also attempts to define their concept, structure, classification and species differentiation. Among the ways in which "football hooliganism" is committed are: forms of verbal and physical violence; throwing missiles at players, match officials, clubs and other fans; vandalism of club and private property; fist fights, fights with the use of legs, as well as fights with the use of weapons (cold and/or firearms), such as knives and even pistols.

Based on a thorough analysis, it is proposed to divide «football hooligans» into: «organized football hooligans» and «risky football fans». On this basis (based on the personality of the offender), it is also proposed to distinguish between the ways in which they commit crimes. Namely, «organized football hooligans» have a high degree of social organization, and the way they commit a crime is characterized by a complete structure (organization (preparation), commission, concealment), and «risky fans» usually act spontaneously, and therefore the way they commit a crime sometimes does not involve preparation and concealment. The study of the ways in which «risky fans» commit hooliganism has led to the conclusion that they can also use verbal abuse, organize acts of vandalism, and intentionally cause bodily harm, etc.

It is established that the complete structure of the method of committing football hooliganism consists of three elements: methods of organization (preparation), methods of committing and methods of concealing the crime. The complete structure of the method of committing hooliganism by football fans is inherent only in «organized football hooligans» who are members of the movements «ultras», «hoolz», «barra brava», «kibitzi» and others, who are actively involved in fights with law enforcement officials or between fans of different teams. In the process of organizing, they can prepare incendiary mixtures or pyrotechnics, arm themselves with firearms and/or bladed weapons, prepare special items for inflicting bodily harm, etc.

It has been proven that football hooligans mostly commit offenses demonstratively, being captivated by strong emotions (positive/negative), and therefore often do not care about ways to conceal the crime. However, «organized football hooligans» who have prepared for the crime in advance may use traditional methods of concealing the crime.

It is also proposed that the ways of committing hooliganism by football fans can be conditionally differentiated into: 1) demonstrative and disrespectful (cynical body movements combined with foul language, exposure of various parts of the body, display of posters, banners with offensive slogans, creation of artificial noise that leads to disruption of a football match, etc.); 2) aggressive and violent (damage or destruction of property, use of pyrotechnic products (rockets, flyers), use of firearms or special means to inflict bodily harm on other fans or resistance to law enforcement officials, etc.).

Key words: football hooligans, risky football fans, ways of committing hooliganism by football fans.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення, вчинені футбольними вболівальниками, доволі часто супроводжуються діями, пов'язаними із грубим порушенням громадського порядку та вираженням неповаги до суспільства. Вболівальники, особливо прихильники футболу, за кілька десятиліть виробили складну субкультуру, а «футбольне хуліганство» як негативне правове явище отримало сумнозвісний статус «глядацького насильства» або «англійської хвороби» [1] (традиційно використовується для позначення девіантної поведінки певної соціальної спільноти).

Однією з найбільш значущих трагедій в історії футбольного хуліганства, яка потім ще більше підкреслила термін «англійська хвороба», є інцидент на стадіоні «Хейсел» у 1985 році. Катастрофа на стадіоні «Хейсел» сталася в Брюсселі під час фіналу Кубка Європи 1985 року між «Ліверпулем» та «Ювентусом», звинувачення хуліганів «Ліверпуля» проти хуліганів «Ювентуса», які займали ту ж саму сегреговану та недостатньо охоронювану поліцією терасу, що призвело до загибелі тридцяти дев'яти італійських вболівальників. Ця катастрофа створила найгіршу репутацію поведінки англійських футбольних фанатів в історії європейського футболу і почала поширюватися та сприйматися як типовий приклад поведінки делінквентів [2].

Тому любителям футболу добре знайомий термін «футбольне хуліганство». І навпаки, суспільство закрипило за людьми з ярликами «футбольних хуліганів» такі стигми, які пов'язані з насильницьким хаосом, масовими заворушеннями, зривом виступів, вандалізмом щодо громадського майна та ін. [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти розслідування хуліганства розглядалися у працях таких дослідників як О. В. Антонюк, М. М. Єфімова, А. О. Крикунова, О. І. Овчаренка, М. А. Очеретяного, К. О. Чаплінського та ін. Криміналістичній характеристиці хуліганства, вчиненого під час спортивно-масових заходів в т.ч. і футбольними вболівальниками, присвячені праці вітчизняних науковців Н. О. Кононенко, М. О. Ларкіна, А. О. Масалітіна та ін.

Зарубіжні дослідники також протягом тривалого часу займаються аналізом такого негативного і небезпечного правового явища як «футбольне хуліганство», серед них можна назвати таких як: Д. Вільямс, Е. Даннінг, С. Джорджевич, П. Мерфі, Р. Ньютон, Н. Паммент, Р. Скатурро, Р. Спайдж, С. Фросдик, Дж. Хатчінсон, Р. Хестер та ін.

Метою статті є комплексний аналіз способів вчинення хуліганства футбольними вболівальниками як елементу криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, визначення поняття, структури, здійснення класифікації та видової диференціації.

Виклад основного матеріалу. Базовим елементом в структурі криміналістичної характеристики досліджуваного злочину є способи вчинення хуліганства футбольними вболівальниками, поняття, характеристика та класифікація яких має доволі дискусійний характер у сучасній науковій доктрині.

Для здійснення ґрунтовної криміналістичної характеристики насамперед необхідно дослідити загальнотеоретичне розуміння дефініції «спосіб учинення злочину». Одні дослідники вважають, що спосіб злочину – це образ дій злочинця, що виражається у певній системі операцій і прийомів, у т.ч. використання знаряддя злочину [4, с. 275; 5, с. 9]. Інші дослідники визначають його як об'єктивно і суб'єктивно обумовлений комплекс дій суб'єкта до, в момент і після скоєння ним злочину, пов'язаний з використанням відповідних знарядь і засобів, та такий, що залишає різного роду сліди, які характеризують сутність події, своєрідність поведінки злочинця, його окремі якості, навички [6, с. 410]. Кононенко Н. О. також вважає, що спосіб учинення злочину полягає в комплексі дій, але які виконуються правопорушником у певному порядку та спрямовані на досягнення злочинної мети [7, с. 32].

В. В. Пяковський наголошує, що спосіб учинення злочину не просто елементарна сукупність вольових дій, а закономірно визначена структурована система поведінки суб'єкта, спрямована на підготовку, учинення та приховування злочину [8, с. 37].

Ланцедова Ю.О. додає, що саме спосіб учинення злочину визначає криміналістичну ситуацію, в якій може вчинитися це діяння, причини настання певного наслідку та ін. [9, с. 321].

Поділяючи проаналізовані позиції, вважаємо, що спосіб учинення злочину полягає у комплексній системі активних вольових дій суб'єкта злочину (в нашому випадку футбольного вболівальника), пов'язаних із його організацією (готуванням), вчиненням та приховуванням.

Спосіб учинення злочину має чітко визначену традиційну структуру, до якої відносять: способи готування до злочинного діяння, способи його вчинення і способи приховування (маскування). Проте не завжди він має повну структуру. Існують злочини, які можуть вчинитися без попереднього підготування або не мають на меті наступне приховування події чи слідів [4, с. 275].

На думку Н. О. Кононенко, приховування кримінально караного діяння не завжди охоплюється наміром хулігана під час підготовки чи безпосереднього вчинення. При вчиненні спонтанного хуліганства без будь-якої підготовки, правопорушник лише після його скоєння усвідомлює все, що сталося. Але в інших випадках злочинець заздалегідь планує як вчинення кримінального правопорушення, так і особливості приховування своєї причетності до нього. Тобто приховування охоплюється наміром особи ще на стадії підготовки й загалом поняттям способу вчинення злочину [7, с. 32]. Подібною точки зору дотримується і М. О. Ларкін, який зазначає, «...щодо ж приховування своїх дій, то ця складова способу вчинення хуліганства взагалі відсутня, адже дії фанів завжди мають демонстративний характер» [10, с. 109–110].

Серед способів, за допомогою яких здійснюється «футбольне хуліганство», форми словесного та фізичного насильства; кидання ракет у гравців, офіційних осіб матчу, клубу та інших уболівальників; вандалізм щодо клубної та приватної власності; кулачні бої, бійки з використанням ніг, а також бійки із застосуванням зброї (холодної та/або вогнепальної), наприклад, ножів і навіть пістолетів. Важливо також розуміти, що така поведінка має місце не тільки на футбольних майданчиках або в безпосередній близькості від них, але й включає в себе бійки між групами чоловіків, які заявляють про свою прихильність до футбольних клубів-суперників, і які відбуваються в інші дні, крім днів матчів, і в інших місцях, наприклад, в пабах, клубах, на залізничних і автобусних станціях, які іноді навіть знаходяться далеко від футбольних стадіонів [11, с. 1].

Системна характеристика способу вчинення хуліганства футбольними вболівальниками передбачає необхідність його класифікації за суб'єктом вчинення злочину. Існує думка, що терміну «футбольне хуліганство» не вистачає точності, адже він використовується для охоплення різноманітних форм неправомірної поведінки пов'язаної з футболом [12, с. 142]. При цьому можливі суттєві розбіжності між уболівальниками в місцях проведення заходів та за межами стадіонів та місць перегляду матчів, небережність під час використання піротехнічних виробів, застосування відкритого вогню (факелів) [13, с. 7] тощо.

В зарубіжній науковій доктрині пропонується розрізняти визначення та сприйняття понять «футбольний хуліган» та «ризикований вболівальник» [14, с. 3].

В Європейському Союзі вважається, що «ризикований вболівальник» – це особа, відома чи ні, яка становить можливий ризик для громадського порядку або здійснення антигромадської поведінки, незалежно від того, запланована вона чи спонтанна, під час або у зв'язку з футбольним заходом [15].

Отже, пропонуємо «футбольних хуліганів» поділяти на: 1) організованих футбольних хуліганів та 2) ризикованих футбольних вболівальників. На цій підставі (за особою злочинця) і способи вчинення ними злочинів також різняться. Так, перші мають високий ступінь суспільної організації, а спосіб вчинення ними злочину характеризується повною структурою (організація (готування), вчинення, приховування), а другі зазвичай діють спонтанно, а тому спосіб вчинення ними злочину іноді не передбачає готування та приховування.

Коли ж мова йде про «ризикованих вболівальників», то серед способів вчинення хуліганства вони також можуть застосовувати словесні образи, влаштовувати акти вандалізму, а також умисно заподіювати тілесні ушкодження.

Наприклад, 21 серпня 2011 року біля 17 години на сільському стадіоні в с. Савинці Тростянецького району Вінницької області, де в той час відбувався футбольний матч між командами с. Савинці та с. Ободівка, і де з цього приводу зібрались вболівальники, підсудний ОСОБА_1, знаходячись на стадіоні як вболівальник і при цьому перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, з хуліганських спонукань, грубо порушуючи громадський порядок та виражаючи явну неповагу до суспільства, вибіг на футбольне поле, де на той час відбувалась суперечка між гравцями обох команд, підбіг до першого ж незнайомого йому гравця, який трапився йому на шляху, і даний гравець виявився з футбольної команди с. Ободівка-ОСОБА_2, і безпричинно, з хуліганських мотивів що супроводжувалось особливою зухвалістю, навмисно вдарив ОСОБА_2 кулаком по обличчю, спричинивши останньому легкі тілесні ушкодження, що спричинили короткочасний розлад здоров'я до 21-го дня. Підсудний ОСОБА_1 повністю визнав вину в інкримінованому йому злочині, у вчиненому розкався і пояснив, що удар потерпілому наніс, намагаючись захистити когось з гравців команди с. Савинці [16]. Зазначений приклад доводить, що вболівальник вчинив хуліганські дії способом нанесення легких тілесних ушкоджень спонтанно, не готуючись до цих дій заздалегідь і не намагаючись приховати свій злочин.

Останнім часом можна спостерігати, що футбольні хулігани стали більш організованими і використовують «...більш витончені стратегії і плани, намагаючись уникнути контролю та покарання» [11, с. 3]. До того ж організоване футбольне хуліганство дедалі набуває транснаціонального масштабу.

Саме організовані футбольні хулігани є найбільш небезпечними для громадського порядку, адже вони майструють займисті ракети і димові пристрої, проносять їх на трибуни, щоб заради задоволення кинути у працівників правоохоронних органів або в сектор уболівальників іншої команди. Учасники угруповань намагаються набути певної анонімності, що сприяє уникненню контролю [17, с. 266].

Відповідно до п. 3 Порядку забезпечення громадського порядку та безпеки під час проведення футбольних матчів [18] ці спортивні змагання поділяються на матчі підвищеного та звичайного ступеня ризику. «Як засвідчує практика, перед футбольними матчами в містах, де вони проводяться, відбуваються масові зіткнення та бійки (фанати нищать вітрини магазинів, підпалюють автомобілі), на стадіонах в якості знарядь правопорушень хулігани часто використовують піротехнічні вироби (ракети, флайери), що летять з трибун на поле; під час бійок – пусті або наповнені водою (пивом) пляшки, арматурні чи дерев'яні палиці, ножі та підручні засоби» [13, с. 15].

Організовані футбольні хулігани можуть вчиняти злочини, пов'язані з порушенням громадського порядку, знищенням майна, нанесенням тілесних ушкоджень [19, с. 28].

Наступним критерієм класифікації є структура способу вчинення футбольного хуліганства: 1) способи організації (готування) 2) способи вчинення та 3) способи приховування злочину.

Як вже зазначалось, способи організації (готування) футбольного хуліганства притаманні організованим групам фанів, наприклад таким як українські «хулз», так само як і «ультраз», беруть активну участь у бійках з представниками правоохоронних органів або між вболівальниками різних команд. В процесі організації вони можуть готувати запальні суміші або піротехнічні засоби, озброюватися вогнепальною та/або холодною зброєю, готувати спеціальні предмети для нанесення тілесних ушкоджень тощо.

У вітчизняній криміналістичній літературі серед способів вчинення хуліганських дій футбольними фанатами А. О. Масалітін виділяє такі: насильство або заклики до нього (посягання на життя особи, умисне заподіяння тілесних ушкоджень, погроза вчинення таких дій та ін.); знищення або пошкодження чужого майна; пропаганду і публічну демонстрацію нацистської або схожої з нею атрибутики або символіки, заклики до повного або часткового знищення певних соціальних груп (прояви расизму, ксенофобії та інших видів нетерпимості та ненависті), або до інших дій, спрямованих на потурання прав тієї чи іншої соціальної групи та ін. [20, с. 67].

Антонюк О.А. аналізує способи вчинення протиправних діянь проти громадського порядку, одним з яких є і хуліганство, поділяє їх на: пошкодження об'єктів, що мають культурне або політичне значення (23%); цинічні тілорухи у поєднанні з нецензурною лайкою (47%); порушення спокою різних осіб у громадських місцях (27%); заклики до вчинення дій, що порушують громадський порядок (3%); опір представникам правоохоронних органів або іншим громадянам (7%); участь у активних діях під час масових заворушень (5%); використання вогнепальної (2%), холодної (5%) зброї, спеціально пристосованих предметів для нанесення тілесних ушкоджень (16%); порушення нормального режиму роботи підприємств, установ, організацій (8%); використання піротехнічних засобів (14%) [21, с. 97–98].

Бахчев К.В., досліджуючи серед способів вчинення неповнолітніми хуліганства виділяє такі: цинічні тілорухи в поєднанні з нецензурною лайкою та нанесенням побоїв (56%), створення шуму, який призводить до зриву масових заходів (14%), порушення спокою громадян в квартирах (3%); порушення спокою громадян у громадських місцях (26%); опір працівникам правоохоронних органів (11%); пошкодження майна (31%); використання вогнепальної (2%), холодної (13%) зброї, спеціально пристосованих предметів для нанесення тілесних ушкоджень (21%) [22, с. 60].

Ларкін М. О. вважає, що типовими способами вчинення хуліганства саме футбольними уболівальниками, є: 1) образи (як стосовно уболівальників команди суперника, поліцейських, так і інших осіб, які не мають жодного відношення до футбольного протистояння, наприклад, перехожих); 2) нецензурні написи на стінах будинків та ін.; 3) застосування насильства [10, с. 110].

В дослідженні, проведеному Н. О. Кононенко, зазначається, що поширеними способами вчинення хуліганських дій під час проведення спортивно-масових заходів є такі: цинічні рухи тіла у поєднанні з нецензурною лайкою та нанесенням побоїв (73%), пошкодження майна (51%), створення шуму, який призводить до зриву спортивно-масових заходів (46%), публічне оголення різних частин тіла (21%), опір представникам правоохоронних органів або іншим громадянам (19%), використання піротехнічних засобів (16%), порушення нормального режиму роботи стадіону, школи, спортивного комплексу (15%) [7, с. 30].

Отже, як вбачається із аналізу попередніх досліджень, усі способи вчинення хуліганства, в тому числі і футбольними вболівальниками, є майже ідентичними, узагальнюючи, умовно їх можна диференціювати на:

1) демонстративно-зневажливі (цинічні рухи тіла у поєднанні з нецензурною лайкою, оголення різних частин тіла, демонстрація плакатів, банерів з образливими

слоганами, створення штучного шуму, що призводить до зриву футбольного матчу та ін.);

2) агресивно-силові, (псування або пошкодження майна, використання піротехнічних виробів (ракет, флайс-рив), використання вогневої або холодної зброї чи спеціальних засобів для нанесення тілесних ушкоджень іншим вболівальникам чи опору представникам правоохоронних органів та ін.).

Переважають футбольні хулігани здійснюють правопорушення демонстративно, перебуваючи в полоні сильних емоцій (позитивних/негативних), а тому дуже часто не переймаються способами приховування злочину. Але якщо все ж таки футбольні хулігани готувались до вчинення злочину заздалегідь і акція має спланований характер, то серед способів приховування злочину можна виділити, як пропонує Н. О. Кононенко, такі: зникнення з місця події (62%), приховування слідів правопорушення (56%); знищення знарядь злочину (48%); неправдиві свідчення, в тому числі алібі (59%); відмова від давання показань (38%) [7, с. 36].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити наступний висновок, базовим елементом криміналістичної характеристики злочину звісно є спосіб його вчинення, а хуліганство, вчинене футбольними вболівальниками, має різні способи залежно від того чи є вони «організованими футбольними хуліганом» чи «ризикованими футбольними вболівальниками», які діють спонтанно, в залежності від цього різняться і спосіб вчинення злочину, і його структура (організація (готування), вчинення, приховування). Повна структура способу вчинення хуліганства футбольними вболівальниками притаманна тільки «організованому футбольному хуліганом», які входять до рухів «ультрас», «хулз», «bagra brava» «кибици» та ін. У «ризикованих вболівальників» зазвичай відсутніми є способи організації (готування) та приховування злочину. Способи вчинення хуліганства в тому числі і футбольними вболівальниками пропонується поділяти на: демонстративно-зневажливі та агресивно-силові, що можна буде застосовувати для вдосконалення методики розслідування хуліганства вчиненого футбольними вболівальниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Frostdick S., Newton R. The Nature and Extent of Football Hooliganism in England and Wales. *Soccer and Society*. 2006. Vol. 7. № 4. P. 403–422.
2. Murphy P., Williams J., Dunning E. Football on trial. Spectator violence and development in football world. 1st Edition. London : Routledge 1990. 256 p.
3. Hutchinson J. Some aspects of football crowds before 1914. In. *The Working Class. University of Sussex Conference Report.*, 1975. № 13.
4. Криміналістика: Підручник / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Х. : Право, 2008. 464 с.
5. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 2 / А. Ф. Волобуєв, О. В. Одерій, Р. Л. Степанюк та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Маляррової / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 312 с.
6. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська. 2-е вид., перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
7. Кононенко Н.О. Розслідування хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масових заходів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 197 с.
8. Пясковський В.В. Спосіб учинення злочину як елемент криміналістичної характеристики насильницьких злочинів проти статевої недоторканості неповнолітніх. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. № 1 (98), 2016. С. 36–46.
9. Ланцедова Ю. О. Криміналістика : навч. посібник. К. : НАУ, 2017. 360 с.
10. Ларкін М.О. Криміналістична характеристика хуліганства, що вчиняється футбольними вболівальниками (фанамі). *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2018. № 4. С. 107–111.
11. Spaaij R. The Prevention of Football Hooliganism: A Transnational Perspective. In: *Actas del X Congreso Internacional de Historia del Deporte*. Aquesolo, J, ed. CESH, Seville. 2005. P. 1–10.
12. Dunning, E.. Towards a Sociological Understanding of Football Hooliganism as a World Phenomenon. *European Journal on Criminal Policy and Research*. 2000. № 8(2), P. 141–162.
13. Дії патрульно-постової служби міліції щодо припинення футбольних хуліганств : метод. рек. / В.Л. Костюк, В.А. Молотай О.Г. Пелагеша, В.С. Сивухін. К. : Національна академія внутр. справ, 2011. 24 с.
14. Hester R. Pamment N. "It's become fashionable": Practitioner perspectives on football hooliganism involving young people. *International Journal of Police Science and Management*. 2020. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1461355720947778>
15. Policing Football: Authorised Professional Practice. College of Policing. 2020: URL: <https://www.college.police.uk/app/public-order/policing-football>
16. Вирок Тростянецький районний суд Вінницької області Справа № 1-186/11 від 18.10.2011 р. року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/19756325>
17. Рудик М. М. Заходи профілактики злочинів та інших правопорушень, що вчиняються під час проведення футбольних матчів. *Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 264–271.
18. Про затвердження Порядку організації робіт із забезпечення громадського порядку та громадської безпеки під час проведення футбольних матчів: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-2012-%D0%BF#Text>
19. Đorđević S., Scaturro R. Football hooliganism, politics and organized crime in the western balkans. 2022. 51 p. URL: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2022/06/Football-hooliganism-politics-and-organized-crime-in-the-Western-Balkans-GITOC-SEEObs.pdf>
20. Масалітін А.О. Розслідування злочинів, що вчиняються учасниками угруповань футбольних вболівальників : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 188 с.
21. Антонюк О.А. Теоретичні основи методики розслідування кримінальних правопорушень проти громадського порядку : дисс. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.09. К., 2021. 380 с.
22. Бахчев К.В. Розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми : дисс. ... канд. юрид. наук (доктора філософії) : 12.00.09. Київ, 2017. 217 с.